

Заглинська Л.В., Заглинський А.О.

ОСНОВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВІДНОСИН ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті досліджено суть, суб'єкти та основні поняття системи відносин зайнятості засобами аналізу відтворення працездатного населення як наукової категорії та як економічної проблеми. Підкреслено значення впливу мотиваційних механізмів активізації зайнятості в Україні. Проаналізовано сучасні тенденції в розвитку відносин зайнятості та їх впливу на доходи громадян, їх економічну і соціальну активність. Розглянуто сучасну структуру безробіття та наведені дані, що свідчать про якісну та кількісну динаміку зайнятості. Запропоновано деякі підходи до вирішення проблем з подолання безробіття та підвищення життєвих стандартів громадян України.

Ключові слова: наймані працівники, роботодавці, зайнятість, безробіття, заробітна плата, дохід, закордон, соціальне партнерство, ринок праці, види і структура зайнятості.

Постановка проблеми. Сучасний стан економіки України вивів на новий рівень актуальність проблеми зайнятості працездатного населення. З метою зниження безробіття та підвищення добробуту людей шляхом зміни законодавства слід постійно удосконалювати існуючу систему відносин між працівниками та роботодавцями. У кінцевому підсумку це дозволило б не лише наблизитися до стану повної зайнятості, але й підвищити ефективність економічної системи в цілому.

Незважаючи на популярність у науковій літературі досліджень проблем системи відносин зайнятості, зазначені питання продовжують залишатися актуальними, невичерпаними і потребують подальшого вивчення, адже зачіпають інтереси усіх соціальних верств, стосуються процесу відтворення працездатного населення, напрямів розвитку ринку праці та реалізації державою соціальних гарантій населенню. Зважаючи на вищезазначені питання, проблеми реформування системи відносин зайнятості в Україні залишаються одними з пріоритетних, найбільш суперечливих, неоднозначних. Саме тому вони потребують постійного ретельного дослідження. Окрім того, невирішеними залишаються проблеми практичної реалізації підвищення зайнятості та надання реальних гарантій працевлаштування, задекларованих в урядових програмах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Значний внесок у аналіз відносин зайнятості зробили такі відомі економісти як Т. Малтус, К. Маркс, Дж. М. Кейнс. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в працях сучасних вітчизняних науковців, зокрема, В.Д. Базилевича, Н.М. Восколович, Г.Т. Завідовської, В.М.Петюха та інших. Особлива увага приділяється аналізу поняття системи зайнятості, нормативно-правової бази її існування, міжнародного досвіду, питання створення недержавних форм працевлаштування тощо.

Формулювання цілей статті. Цілями статті є аналіз окремих сторін складної системи відносин зайнятості та дослідження її якісної та кількісної характеристики; використання сучасних підходів до суб'єктної бази зайнятості; дослідження динаміки безробіття та його впливу на доходи громадян, їх економічну та соціальну активність, перспективи соціального партнерства в сфері зайнятості.

Опис основного матеріалу дослідження.

Відносини зайнятості працездатного населення є основою розвитку будь-якої економічної системи. Теоретично виділяють неринкову і ринкову економічні системи. Але реально існує змішана економічна система, яка поєднує у собі взаємодію індикативного планування з конкурентною боротьбою. Головними суб'єктами відносин зайнятості у закритій змішаній економічній системі є наймані працівники, роботодавці і держава.

Ринкові відносини сучасної України характеризуються певними особливостями, одними з яких є відносно невелика кількість власників засобів виробництва та велика армія найманих працівників. На початку незалежності засоби виробництва (переважно 96%) належали державі, а формально – усьому українському

© Заглинська Любов Василівна, к.е.н., доцент кафедри економічної теорії, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, тел.: 03622634656, email: kafedra_ekonom_teor@ukr.net
Заглинський Анатолій Олексійович, к.е.н., доцент кафедри економічної теорії, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, тел.: 03622634656, email: kafedra_ekonom_teor@ukr.net

народові, який, як вважалося, неефективно їх використовував. За таких умов постало питання про передачу більшої частини цього народного багатства у приватні руки. Цей процес отримав назву приватизації й роздержавлення та формально полягав у рівному для усіх громадян праві на безкоштовне отримання своєї частки народного багатства і можливості за власні кошти придбати ще певну частину цього багатства. Реальним же результатом проведеної приватизації та роздержавлення, як з'ясувалося пізніше, стала олігархізація України.

Держава як інструмент суспільного управління, формує відносини в сфері зайнятості працездатного населення, створює правове середовище, активізує зайнятість, захищаючи внутрішній ринок від іноземних конкурентів та сприяє розвитку підприємництва. Проте українська держава, яка хоч і проголошена у Конституції соціальною державою, на відміну від західних країн з високим рівнем соціального захисту і патерналізму, більше ніж за чверть століття ринкової економіки позбулась майже усіх важелів свого впливу у сфері праці і зайнятості населення. Донині вона не забезпечує рівні права отримання роботи для тих, хто може і бажає працювати.

Суб'єктний аналіз відносин зайнятості наштовхується на особливості сучасної економічної системи, яка є не тільки змішаною, а й відкритою. Вона характеризується широкомасштабними зовнішньоторговельними зв'язками. Тому важливим суб'єктом сучасних відносин зайнятості є закордон (інші країни світу). Його роль полягає у здійсненні експортно-імпортних операцій, наданні кредитних ресурсів зарубіжним партнерам. Усе це указує на те, що на основні характеристики відтворення працездатного населення у межах держави впливають не лише зміни внутрішньої кон'юнктури, але й зміни ситуації у економіках інших країн. Значення даного суб'єкта відносин зайнятості суттєво зростає в умовах глобалізації, яка активізує взаємозв'язки між економіками окремих країн. Враховуючи вищенаведені характеристики господарюючих суб'єктів, зайнятість являє собою будь-яку діяльність людей, що пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, які не суперечать загальноприйнятим нормам і приносять дохід у різноманітних формах.

Дослідження системи відносин зайнятості може здійснюватися у двох напрямках: а) як наукової категорії; б) як економічної проблеми [1, с.272].

Категорія „зайнятість” включає економічний, соціальний, демографічний та правовий аспекти.

З економічної точки зору – це діяльність працездатного населення по створенню суспільного продукту або національного доходу; з соціальної точки зору – це такі види корисної діяльності, як навчання в різноманітних закладах, служба в армії, ведення домашнього господарства, виховання дітей, догляд за хворими, людьми похилого віку, участь у роботі громадських організацій тощо. Демографічний аспект зайнятості відображає основні якісні та кількісні характеристики суспільного відтворення працездатного населення, зокрема, його чисельність, національний склад, статевовікову структуру, природний та механічний приріст населення, його щільність, міграцію, тривалість життя тощо. Правовий зміст зайнятості полягає в наданні людині конкретних конституційно-правових гарантій на працю. Спонування до праці у будь-якій формі не допускається, незайнятість громадян не є основою для притягання їх до кримінальної чи адміністративної відповідальності [2, с.25].

Заробітна плата є основним стимулом зайнятості більшості працездатного населення України. В умовах недосконалості ринкових регуляторів формування заробітної плати набуває стихійного характеру. Різко погіршилася структура та зменшилася питома вага заробітної плати у ВВП. Вона перестала виконувати свої основні функції: відтворювальну, стимулюючу та регулюючу. Реальна зарплата знизилася до рівня, який не забезпечує працівникові обсягів споживання матеріальних благ і послуг, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. Також зростають обсяги заборгованості з заробітної плати (наприклад у 2016р. ця сума склала 2 млрд. грн.) Зберігається тенденція по зростанню заборгованості, найбільш суттєві її розміри в Дніпропетровській, Харківській областях та м. Києві. У решті областей спостерігається зменшення суми боргу [3].

Серйозною проблемою є диференціація рівня оплати праці серед найманих працівників за видам зайнятості та регіонами. Протягом останніх років найбільша заробітна плата була у сфері послуг (фінансових, посередницьких тощо), а не у сфері матеріального виробництва. Традиційно висока заробітна плата в столиці, а найнижча на периферії. Невиправдано високі доходи отримують управлінці, зокрема, керівники Укрнафти, Укргазовидобування, Укрзалізниці, Нацполіції, Нацбанку тощо. Розрив сягає сотні разів.

Однією з проблем є механізм формування мінімальної заробітної плати, яка не є соціальним стандартом оплати праці, а виконує

функції технічного нормативу для розрахунку зарплати у бюджетній сфері. Так, наприклад у травні 2016 року після чергового підвищення соцстандартів мінімальна зарплата складала лише 47,7% прожиткового мінімуму. Тому кожний п'ятий найманий працівник в Україні перебував за межею бідності. Такому явищу, як бідність серед працюючих, просто нема виправдання. Щоб виправити ситуацію, уряд з 1 січня 2017 року підняв мінімальну зарплату з 1600 (станом на грудень 2016 р.) до 3200 грн., а з 01.01.2018р. – до 3728 грн. Це призвело до того, що вперше за роки незалежності України розмір мінімальної зарплати зрівнявся з прожитковим мінімумом для працездатних осіб.

Наслідком недосконалості українських регуляторів формування зарплати є різке зниження купівельної спроможності населення, знаходження значної частини трудових доходів у тіні, згорання внутрішнього ринку країни.

Більш загальним поняттям, що характеризує систему відносин купівлі-продажу робочої сили, є не заробітна плата, а доход. Загалом, доход – це кількість грошових засобів, благ або послуг, отриманих окремою особою, корпорацією чи економікою за певний період часу. Він може бути результатом продажу своєї робочої сили або у разі наділення певними правами чи володінням активами, він набуває форми нетрудових доходів. Проте як наслідок, доход – це завжди підсумок роботи господарюючих суб'єктів.

З точки зору аналізу зайнятості як наукової категорії, необхідно розрізнити два види доходу: на макрорівні – національний доход і на мікрорівні – особистий доход. Згідно сучасних підходів, національний доход – це грошова оцінка товарів і послуг, що стали доступними країні у результаті економічної діяльності. Особистий доход, на відміну від національного, являє собою грошові та матеріальні надходження, які отримує індивід чи домогосподарство у результаті трудової або нетрудової діяльності за певний період для забезпечення відповідного рівня життя. Величина особистого доходу вимірюється шляхом вирахування з національного доходу зароблених, але не отриманих доходів (податки на прибуток корпорацій, нерозподілений прибуток корпорацій, чисті відсоткові платежі бізнесу і внески у фонди соціального страхування), а також приростом доходів, що є результатом трансфертних платежів [4,с.143].

Як економічна проблема, зайнятість може аналізуватися у широкому та вузькому аспектах. У широкому значенні зайнятість – це чисельність, розподіл, якість та використання працездатного населення. Дані показники

характеризують ситуацію на ринку трудових ресурсів країни.

Кількісний аналіз зайнятості як економічної проблеми передбачає класифікацію працездатного населення на самозайнятих і зайнятих. Самозайняті – це особи, які не працюють за наймом і не шукають роботу. Вони являють собою таку форму зайнятості, яка притаманна тим видам діяльності, що не вимагають значних обсягів стартового капіталу, мають невисокі бар'єри вступу на ринок різноманітних благ. Зайняте населення – це громадяни, що працюють за наймом протягом повного чи неповного робочого дня (тижня); військовослужбовці, що проходять службу у збройних силах, органах держбезпеки і внутрішніх справ; працюючі громадяни інших країн, що не пов'язані з діяльністю посольств та місій. Значне розповсюдження має гнучка зайнятість, яка не пов'язана з працею протягом повного робочого тижня і жорстко регламентованим часом праці. Основні види гнучкої зайнятості – праця протягом неповного робочого дня чи тижня, робота на дому, робота за гнучким графіком [5,с.44].

Нині в нашій державі налічується близько 10,6 млн. найманих працівників. При цьому чисельність працюючого населення складає 18,1 млн. чоловік. Різницю між двома даними показниками складають самозайняті або неформально зайняті особи (ті, хто не працевлаштований офіційно).

Якісні характеристики зайнятості передбачають аналіз наступних ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних, науково-технічних та ін. Прогресивною вважається структура зайнятості, у якій переважають особи віком до 40 років з високим рівнем освіти. Показник, що відображає кількість людей з вищою і середньою освітою в сфері зайнятості, увійшов до числа 3-х основних критеріїв, прийнятих ООН для визначення рівня “людського розвитку країни”.

Рівень кваліфікації працездатного населення України досить високий. Про це свідчить рівень освіти працівників: питома вага фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою у народному господарстві становить 28,7%. Практично усі особи працездатного віку письменні, що властиво лише високорозвиненим країнам світу.

У вузькому розумінні, зайнятість – це проблеми використання працездатного населення, які характеризуються відтворенням трудового потенціалу лише на рівні забезпечення робочими місцями та участі у створенні необхідних благ.

У сучасному ринковому суспільстві виділяють такі головні форми використання працездатного населення: 1) ірраціональна форма зайнятості населення у сферах некорисних, а інколи навіть і шкідливих для людей та суспільства (така ірраціоналізація соціально-економічної діяльності, яка часом імітується і вважається за норму, відбувається у милітаризованих галузях і сферах, у надмірно зростаючому держпараті, у інших паразитуючих або кримінальних структурах, у тих багатогранних формах діяльності, які утворюють екологічну проблему або іншу загрозу людству); 2) відносно перенаселення або безробіття (за визначенням МОП безробітною вважається особа, яка відповідає трьом умовам: немає роботи за наймом; активно шукає її; готова негайно приступити до роботи).

Проблеми зайнятості розглядаються в тісному взаємозв'язку з безробіттям, при вирішенні яких розрізняють причини та чинники. Причина безробіття – це розширене відтворення капіталу як системи буржуазних економічних відносин суспільства. Вона указує на те, що регулювання зайнятості працездатного населення здійснюється відповідно до потреб капіталу. Це відокремлює функціонування господарської системи від дійсних інтересів і цінностей людей, нав'язує суспільству хибні або імітовані економічні і соціальні орієнтації. До чинників безробіття належать: 1) НТП і зростання органічної будови капіталу, що супроводжується відносним зменшенням потреби капіталу у робочій силі; 2) недосконалість податкового законодавства і розорення дрібних товаровиробників, фермерів та інших соціальних прошарків населення, що призводить до збільшення кількості людей, які претендують на робочі місця; 3) економічні кризи, які супроводжуються тимчасовим скороченням відтворювальних процесів, і, як наслідок, зменшенням кількості робочих місць;

4) прискорення мобільності виробничої та галузевої структури промисловості, що супроводжується “старінням” традиційних галузей та професій [6, с.247-248].

Макроекономічний аналіз актуалізує наступні форми безробіття: добровільне та вимушене. Добровільне безробіття виникає в основному з причин, які не залежать від кон'юнктури на ринку праці, та породжує такі його типи: а) фрикційне; б) структурне; в) інституціональне. Вимушене безробіття отримало назву циклічного внаслідок циклічних коливань економічної кон'юнктури. Максимального рівня вимушене безробіття досягає у періоди затяжної депресії. В усіх країнах з ринковою економікою загальний рівень безробіття коливається з року в рік, але

ніколи не сягає нульової позначки. Влада намагається регулювати рівень безробіття, але досягти повної зайнятості практично неможливо. У зв'язку з цими проблемами економісти ввели поняття “природний рівень безробіття”. Воно відображає норму безробіття, закладену у існуючу структуру економіки. Ця норма визначається структурними і фрикційними чинниками і не може бути зменшена у результаті підвищення сукупного попиту. Тому, природна норма безробіття може розглядатися як рівень безробіття, що зберігається навіть за повної зайнятості. Будь-які спроби утримання безробіття нижче його природної норми, призводять до прискорення інфляції. У 2017 році, за методологією МОП, в Україні нараховувалося майже 2 млн безробітних, тобто безробітні склали 8,5% від усього працездатного населення. У регіональному аспекті найбільша кількість безробітних зафіксована у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській та Харківській областях. Найменша кількість незайнятого населення у віці 15–70 років спостерігалася у Чернівецькій області та м. Київ.

Окремі експерти указують на те, що економіка України нині перебуває у глибокій депресії. Підраховано, щоб повернутись до показників докризового 2013-го року, потрібно щонайменше сім років. Тож тенденції до збільшення рівня безробіття триватимуть і можуть сягати навіть 50%.

На жаль, офіційна статистика не може надати об'єктивної інформації про реальний рівень безробіття, адже її дані не враховують: часткову зайнятість; кількість осіб, які втратили “надію на працю” і не стоять на обліку у службі зайнятості; примусово відправлених у відпустки з ініціативи адміністрації; кількість осіб, які неофіційно працюють за кордоном (близько 7 млн чол.); селян, які живуть з присадибного господарства (приблизно 2 млн чол.); тих хто працюють на неповні ставки; зайнятих тимчасовими підробітками; неправдиву інформацію з боку безробітних тощо [7, с.33].

В останні роки однією з найважливіших проблем зайнятості в Україні стало приховане безробіття. Основна причина цього явища – спад виробництва, відповідне скорочення існуючих робочих місць та неконтрольоване падіння реальної заробітної плати працівників.

Часткове безробіття в Україні офіційно не визнане. Утримувати значну кількість прихованих безробітних підприємствам простіше, ніж провести офіційне скорочення персоналу, за якого потрібно виплатити усі борги із заробітної плати та значні компенсаційні ви-

плати. З боку держави теж немає рішучості у створенні умов, за яких підприємствам було б не вигідно утримувати таку кількість „зайвих” працівників, оскільки перетворення прихованого безробіття на відкрите пов’язане з великою вірогідністю соціальних потрясінь. Тому приховане безробіття (включаючи часткове) в Україні за різними оцінками сягає 20-35% зайнятого населення. До наслідків цього явища можна віднести низький рівень життя та неефективне господарювання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вдосконалення відносин зайнятості пов’язане з традиційно високою трудовою активністю населення України та низьким рівнем життя, неефективною територіально-галузевою мобільністю кадрів, недосконалою інфраструктурою ринку праці, тощо.

Для підвищення ефективності відносин зайнятості в змішаній економічній системі і в Україні зокрема, необхідно вирішити наступні фундаментальні питання: 1. Яку кількість працездатного населення повинно мати

суспільство? Яким має бути розподіл зайнятих між виробничою і невиробничою сферами? 2. Яких фахівців і якої кваліфікації потрібно готувати? Який набір професій найбільш повно задовольнить потреби суспільства? 3. Які форми і методи потрібно використовувати при підготовці різноманітних фахівців? 4. Які потреби підприємств у спеціалістах та які особливості їх розподілу? 5. Чи здатна існуюча система відносин зайнятості адаптуватися до змін та реально відображати і вирішувати проблеми стосовно попиту і пропозиції на ринку праці?

Вирішення вищезначених питань актуальне для всіх систем зайнятості, бо спираються на дилему „умовно безмежні потреби – обмежені ресурси” та передбачають різні підходи до їх розв’язання.

Більш змістовний аналіз даної проблеми передбачає подальше вивчення процесів відтворення трудового потенціалу у взаємозв’язку із змінами світових тенденцій у розвитку ринку праці.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Макроекономіка: навчальний посібник. / В.Д.Базилевич, Л.О. Баластрик – Київ: Атіка, 2002. – 368с.
2. Базилінська О. Я. Макроекономіка: навчальний посібник для студентів вузів / О.Я. Базилінська – Київ: Центр навчальної літератури, 2005.– 442с.
3. Сидорова Н. Нова мінімальна заробітна плата 2017 (з прикладами розрахунку) [Електр. ресурс] / Н. Сидорова // Статті та документи аудиторської компанії „Вектор аудиту”. – Режим доступу до ресурсу: <http://vektor.if.ua/>
4. Экономикс: Принципы, проблемы и политика [в 2-х т.] / К. Р. Макконнелл, С.Л. Брю: пер. с англ. 11-го изд. Т.1. – Москва: Республика, 1992. – 399с.
5. Популярный экономико-статистический словарь-справочник / Под ред. И. И. Елисейевой. – Москва: Финансы и статистика, 1993. – 192с.
6. Загальні основи економічної теорії: навчальний посібник / Л.В. Заглинська, А.О. Заглинський, М.К. Матусевич, І.О. Самборський – Київ: НМЦВО, 2002. – 408с.
7. Полуяктова О.В. Проблеми безробіття в Україні / О. В. Полуяктова // Економіка і суспільство. – 2016. – № 2. – С.31-35.

REFERENCES

1. Bazylevych, V.D., & Balastryk, L.O. (2002). *Макроекономіка: навчальний посібник [Macroeconomics: a tutorial]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian]
2. Bazilinska, O. Ya. (2005). *Макроекономіка: навчальний посібник для студентів вузів [Macroeconomics: a tutorial for university students]*. Kyiv: Centr navchalnoi literatury [in Ukrainian]
3. Sydorova, N. (2017). Nova minimalna zarobitna plata 2017 (z prykladamy rozrahunku) [New minimum wage 2017 (with examples of calculation)] *Statti ta dokumenty audytorskoï kompanii „Vektor audytu”*. Retrieved from: <http://vektor.if.ua/> [in Ukrainian]
4. Makkonnell, K.R., & Bryu, S.L. (1992). *Экономикс: Printsipy, problemy i politika [Economics: principles, problems and policy]* (Vol. 2) (11-nd ed., rev.). Moskva: Respublika [in Russian]
5. Eliseeva, I.I. (Eds.). (1993). *Populyarnyi ekonomiko-statisticheskii slovar-spravochnik [Popular economic-statistical dictionary]*. Moskva: Finansy i statistika [in Russian]
6. Zaglynska, L.V., Zaglynskyi, A.O., Matusevych, M.K. & Samborskyi, I.O. (2002). *Zagalni osnovy ekonomichnou teorii: navchalnyi posibnyk [General basics of economic theory: a tutorial]*. Kyiv: NMCVO [in Ukrainian]
7. Poluiaktova, O.V. (2016). Problemy bezrobittia v Ukraini [Problems of unemployment in Ukraine]. *Ekonomika i suspilstvo*, 2, 31-35[in Ukrainian]

Одержано 28.02.2018 р.